

Apie disertacijų gynimą Vilniaus universiteto Istorijos fakultete

PRARASTO LUOMO BEIEŠKANT

Apie Ryšardo Gaidžio disertaciją „Prorusiškos politinės orientacijos Lietuvos aukštuomenė (1864–1917 m.)“

Turbūt nieko nenustebinsiu sakydamas, kad Lietuvos socialinė struktūra per praėjusį šimtmetį neatpažįstamai pasikeitė ir kad bene ženklausius pokyčius teko išgyventi bajorijai. Kadaiše tai buvo visuomenės sluoksniš, beveik be išimčių monopolizavęs politinio, ekonominio, kultūrinio ir kiekvieno kito elito teises bei pareigas. Šiuo metu taip pat dar galėtume rasti nemažai bajoriškos kilmės asmenų ir netgi jų organizacijų, tačiau pastarųjų veikla (tikiuosi nieko neužgauti tokiu pareiškimu) labiau primena bendrų interesų bei pomėgių siejamų žmonių būrelius nei buvusių didybę ir galią. Praėjusio šimtmečio politiniai ir socialiniai sukrėtimai ne tik sunaikino patį luomą, bet, drįsčiau teigti, ištrynė netgi didesnę dalį jo atminimo, palikdami savotišką pažintinį vakuumą.

Šią spragą lyg ir galėtų bei privalėtų užpildyti istoriniai tyrimai, tačiau XIX a. Lietuvos bajorijos istorija tikrai nepriklauso geriausiai ištirtiems klausimams. Tam tikri jos aspektai yra nagrinėti (būtų galima paminėti R. Vėbros, A. Kulakausko, E. Aleksandravičiaus, H. Beresnevičiūtės-Nosálovos, kai kurių kitų istorikų darbus). Visgi aktyviau ši problematika Lietuvoje pradėta tirti tik XX a. paskuti-

niame dešimtmetyje, iki tol požiūriui į ją pernelyg darė įtaką įvairios politinės aplinkybės. Antra vertus, politinių teorijų istorija Lietuvoje taip pat santykinai menkai tirta, nors kaip tik XIX a. ir XX a. pradžios tarpsnis atrodytų labai įdomus. Bajorija tuo metu buvo politiškai aktyviausia visuomenės dalis, tačiau ligšioliniai tyrimai apėmė tik palyginti nedidelę jos pažiūrų dalį.

Apie minėtus Lietuvos istorijos aspektus yra rašę (pastaruoju metu netgi nemažai) lenkų istorikai, tačiau jiems tai yra Lenkijos istorijos dalis. Nesiimant banalaus, vargu ar vaisingo ir pateisinamo Lietuvos istorijos dalijimo į „mūsų“ ir „jų“ tenka konstatuoti, jog lenkų istorikai šią problematiką nagrinėja iš lenkų visuomenės raidos taško, todėl jų darbai dažnai lieka veikiau greta Lietuvos istorijos ir istoriografijos.

2004 m. gruodžio 16 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete humanitarinių mokslų daktaro disertaciją apgynė Ryšardas Gaidis. Disertacijos tema – „Prorusiškos politinės orientacijos Lietuvos aukštuomenė (1864–1917 m.)“. Disertanto mokslinis vadovas – doc. dr. Sigitas Jегelėvičius. Į Vilniaus universiteto Istori-

jos mokslo krypties tarybą, kurioje buvo ginama disertacija, įėjo doc. dr. Sigitas Jegelevičius (pirmininkas), prof. dr. Zenonas Butkus, dr. Artūras Dubonis, doc. dr. Algirdas Jakubčionis ir doc. dr. Antanas Kulakauskas. Oponavo habil. dr. Dariusz Szpoper ir doc. dr. Algis Kasperavičius. Posėdyje dalyvavo visi išvardyti asmenys, išskyrus habil. dr. D. Szpoperį.

Disertaciją pristatyti norėčiau pradėti nuo šio rašinio pradžioje minėtos problemos: šandienėje Lietuvoje ne tik nėra bajorijos, kaip socialinio sluoksnio, bet netgi jos atminime žioji milžiniškos spragos. Tad galbūt net neverta tyrinėti jos istorijos, jeigu ji nepaliko akivaizdžių su šiandienos visuomene siejančių pėdsakų? Anaipatol. Kaip taikliai pastebi disertantas, šio socialinio sluoksnio ir jo prorusiškos politinės orientacijos istorinės reikšmės įvertinimas yra svarbus, norint geriau pažinti tiek buvusioje Abiejų Tautų Respublikoje, tiek visoje Vidurio ir Rytų Europoje vykusius politinius procesus. Norėčiau dar pridurti: kadangi tiriamą problematiką glaudžiai susijusi su kelių tautų ir valstybių istorija, tarpusavio santykiais, šios istorijos „baltųjų dėmių“ užpildymas mažina įvairių spekuliacijų, nepagrįstų vertinimų galimybes.

Disertanto tyrimų objektas – „prorusiška politinė orientacija“, jos priežastys, pobūdis ir išraiškos formos, kaip konkreti XIX a. antrosios pusės ir XX a. pradžios Lietuvos aukštuomenės politinė dispozicija. Žinoma, kad R. Gaidžiui teko išsikelti keletą apribojimų, sukonkretinančių šį objektą. Disertacijoje analizuojamos Vilniaus, Kauno, Gardino (ir tik kur kas mažiau Minsko, Mogiliovo bei Vitebsko) gubernijų aukštuomenės pažiūros ir veiksmas. Teko susidurti su lojalizmo ir „ugodos“ reiškiniais ir, nepaisant skirtumų, juos sujungti „prorusiškos orientacijos“ įvardijimu. Visa tai disertantas gana įtikinamai argumentuoja.

Disertacijoje taikomas hipotetinis-indukcinis tyrimo metodas (kaip hipotetinis suvokiamas „prorusiškos politinės orientacijos“ apibrėžimas) ir siekiama jį pagrįsti indukcinio būdu, analizuojant konkrečios politinės situacijos sukeltus pavienius ir bendrus aukštuomenės veiksmus. Tokio metodo pasirinkimą bei taikymą R. Gaidis gana plačiai ir įtikinamai pagrindžia. Norėtusi pridurti, jog darbe taikyti ir kiti, istoriniams tyrimams tradiciškai artimesni metodai, tik autorius tai kukliai nutyli.

Disertanto nagrinėjama tema (bent jau kaip atskiras tyrimo objektas) nesulaukė daugiau istorikų dėmesio, ištirti veikiau tik atskiri jos aspektai ar momentai. XIX a. Lietuvos bajorijos ir jos politinių pažiūrų istoriją lietuvių istorikai aktyviau ėmė tirti tik XX a. paskutiniame dešimtmetyje, tačiau šie darbai yra skirti ankstesniam laikotarpiui (iki 1864 m.) arba tik fragmentiškai susiję su R. Gaidžio nagrinėjama tema. Lenkų istorikai šioje srityje galėtų pasigirti ženkliu didesniu įdirbiu (užtektų paminėti J. Jurkiewicziaus, D. Szpoperio, R. Jurkowskio darbus). Tačiau tenka sutikti su disertanto nuomone, kad iki šiol nebuvo nuodugnaus ir išsamaus prorusiškos orientacijos tyrimo, kuriame šis reiškinys būtų pagrindinis objektas. Taip pat R. Gaidis teisus teigdamas, jog lenkų autoriai nepanaudojo visų Lietuvos archyvų teikiamų galimybių. Kad ir kaip būtų, disertantas gerai išmano su tiriamą problema vienaip ar kitaip susijusią literatūrą, netgi pačią naujausią, išleistą daugiausia Lenkijoje. Panaudota istoriografinė bazė labai plati, XIX a. ir XX a. pradžios Lietuvos istoriją tiriantiems ar ja besidomintiems asmenims disertacijos literatūros sąrašas galėtų būti puiki parankinė bibliografinė priemonė.

Disertantas atliko didelį darbą rinkdamas medžiagą Lietuvos valstybės istorijos archyve, Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos bei Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bib-

liotekos Rankraščių skyriuose, taip pat Varšuvos naujųjų aktų archyve, Lenkijos mokslų akademijos archyve, Varšuvos nacionalinės bibliotekos Rankraščių skyriuje, Rusijos Federacijos valstybės archyve. Disertacijoje panaudoti spausdinti aukštuomenės ir rusų administracijos atstovų prisiminimai, dienoraščiai, tiriamojo laikotarpio politinė publicistika, periodiniai leidiniai, oficialūs dokumentų rinkiniai ir t. t.

Disertanto tyrimo tikslas – išaiškinti XIX a. antrosios pusės–XX a. pradžios Lietuvos aukštuomenės prorusiškos orientacijos priežastis, apraiškas ir tikslus. Siekiant įgyvendinti šį tikslą, disertacija padalyta į šešis skyrius, skirtus konkretiems probleminiams klausimams. Pirmasis skyrius – tai savotiška tiramojo laikotarpio „prieistorė“. Jame ieškoma aukštuomenės prorusiškos orientacijos priežasčių, siekiama atskleisti jos esmę ir svarbiausias tendencijas XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pirmojoje pusėje. Parodoma, kaip skatinami ne tik asmeninių interesų, bet ir labai skirtingų Abiejų Tautų Respublikos ateities vizijų, Lietuvos didikai ieško paramos Rusijoje, kaip XIX a. pirmojoje pusėje aukštuomenė susiduria su lojalumo dilema, kaip tenka ieškoti didesnių krašto ir luomo teisių galimybių. Antrasis skyrius skirtas parodyti oficialiosios ir „neoficialiosios“ Rusijos požiūrį į Lietuvos aukštuomenę XIX a. antrojoje pusėje. Oficialiosios Rusijos pozicija atskleidžiama nagrinėjant Vilniaus generalgubernatorių valdymo ypatumus. Aiškėja, kad šiuos rusų administracijos atstovus galima padalyti į dvi savotiškas grupes, remiantis jų valdymo metu pasireiškusiomis tendencijomis. Vieni generalgubernatoriai atsisakė bet kokių kompromiso su aukštuomene paieškų ir reikalavo besąlyginio lojalumo (ryškiausias atstovas – M. Muravjovas), kiti atstovavo kiek nuosaikesnei pozicijai ir ieškojo kelių patraukti aukštuomenę (ryškiausias atstovas – A. Potapovas). Taip pat šiame skyriuje nagrinėjamas

rusų politinės publicistikos požiūris į Lietuvos aukštuomenę ir jos lojalumą. Aiškėja, kad galimybė derėtis su Lietuvos aukštuomene buvo vertinama neigiamai, o griežtas rusinimo kursas – remiamas. Trečiajame disertacijos skyriuje išryškinamos svarbiausios XIX a. antrosios pusės Lietuvos aukštuomenės lojalumo demonstravimo formos. Kolektyvinio lojalumo demonstravimu buvo suinterasuota valdžia, inspiravusi ir kontroliavusi didelę dalį bajorijos ištikimybės „adresų“ rengimo akcijų. Individualaus lojalumo demonstravimas išreiškė pavienių aukštuomenės atstovų siekį sušvelninti administracijos politiką viso luomo arba tik jų pačių atžvilgiu. Tik labai retai prorusiška orientacija rėmėsi gilesne etnopolitine refleksija. Ketvirtajame skyriuje nagrinėjama rusų kilmingojo luomo padėtis ir kova dėl politinės įtakos XIX a. antrojoje pusėje–XX a. pradžioje, parodoma Lietuvos aukštuomenės veikla šiame kontekste, t. y. kaip vakarinių gubernijų bajorija, neturinti luominės savivaldos, kuria savotišką jos pakaitalą – žemės ūkio draugijas ir per jas siekia lygių teisių su visos imperijos kilminguoju luomu. Penktajame disertacijos skyriuje analizuojama bene garsiausia aukštuomenės lojalumo manifestacija, įvykusi 1904 m. Vilniuje atidengiant paminklą Jekaterinai II. Apsisprendimą dalyvauti iškilmėse nulėmė Vilniaus generalgubernatoriaus P. Sviatopolko-Mirskio politika ir pažadai įgyvendinti lygiateisiškumo principą. Antra vertus, politinė prasme aukštuomenės dalyvavimas iškilmėse simbolizavo pritarimą Rusijos viešpatavimui Lietuvoje, buvo prorusiškų nuotaikų demonstravimo apogėjus. Šeštajame skyriuje nagrinėjama aukštuomenės prorusiškos orientacijos specifika ir tikslai 1905–1917 m.: politinio aktyvumo laikotarpis 1905–1911 m., nusivylimas ir apatija nepasiekus savivaldos bei lygiateisiškumo, nesėkminga grafo Ignoto Korvin-Milevskio veikla ir jo idėjos.

Disertacijos gynimo metu turiningai pasisakė oponentai. Ši gynimo dalis kėlė ypatingą susidomėjimą dar ir todėl, kad habil. dr. D. Szpoperio (regis, vieno geriausių Lietuvos aukštuomenės ir jos politinių pažiūrų XIX amžiuje žinovų Lenkijoje) tyrimai glaudžiai susiję su R. Gaidžio pasirinkta tema.

Itin išsamiai habil. dr. D. Szpoperio atsiliepime pažymėta, kad R. Gaidis sugebėjo pasirinkti moksliniu požiūriu įdomią temą ir esminį tyrimo objektą. Disertacijos chronologinės ribos iš esmės nekeliančios abejonių, tik galbūt būtų tikslingiau apibrėžti 1864–1918 m., nes 1918 m. buvę reikšmingesni Lietuvos žemėms ir jų gyventojams. Habil. dr. D. Szpoper pritarė darbe pasirinktai teritorinei koncepcijai, nulemtai istorinio kriterijaus. Taip pat oponentas pabrėžė neturįs esminių pastabų dėl doktoranto pasirinktos darbo struktūros, nors kai kurie jos elementai kelia abejonių, visų pirma – pirmasis skyrius, skirtas savotiškai problemos „priešistorėi“. Atsiliepime pažymėta, kad R. Gaidžio atlikta publikacijų atranka rodo puikų orientavimąsi net ir naujausioje problemos literatūroje. Kartu habil. dr. D. Szpoper nurodė kelis Vilniaus, Varšuvos ir Sankt Peterburgo archyvuose bei bibliotekų rankraščių skyriuose saugomus fondus, kurių medžiaga galėjo praturtinti darbą.

Vertindamas disertaciją formalioju ir dalykiniu aspektu, habil. dr. D. Szpoper pabrėžė autoriaus sugebėjimą tiksliai ir aiškiai formuluoti teiginius bei išvadas, erudiciją, mokėjimą derinti įvairialypius temos aspektus. Abu publikuoti disertanto straipsniai turi savarakišką mokslinę vertę, yra novatoriški ir verti platesnio populiarinimo.

Rezumuodamas habil. dr. D. Szpoper konstatavo, kad analizė, kurią R. Gaidis pateikė savo daktaro disertacijoje, verčia nepaprastai pozityviai vertinti autoriaus tiriamosios veiklos pastangas ir rezultatus. Tiek temos pasirink-

imas, tiek jos nagrinėjimas rodo didelę autoriaus kompetenciją, puikų intelektualinį potencialą bei gerus mokslininko įgūdžius. Recenzuojamoji disertacija yra visiškai originali mokslinės problemos analizė, rodanti tolesnio savarankiško tiriamojo darbo sugebėjimus. Habil. dr. D. Szpoperio manymu, padarius kai kurias pataisas disertaciją turėtų būti publikuota tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje.

Doc. dr. A. Kasperavičius pabrėžė, kad disertacijos tema Lietuvos istorikų tėra mažai liesta, lenkų istorikų tyrimų tematika taip pat nėra tapati, be to, pastarieji menkai susipažinę su Lietuvos archyvuose ir bibliotekose saugomais šaltiniais. Todėl disertanto darbo tikslas – išaiškinti XIX a. antrosios pusės–XX a. pradžios Lietuvos aukštuomenės prorusiškos politinės orientacijos priežastis apraiškas ir tikslus – lemia disertacijos mokslinį naujumą, o dabartinė Lietuvos bajorijos XIX a. ir XX a. pirmojoje pusėje tyrimų būklė – jos mokslinį aktualumą. Taip pat doc. dr. A. Kasperavičius pažymėjo, kad R. Gaidis atliko didelį darbą rinkdamas medžiagą Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos archyvuose bei rankraštynuose, plačiai panaudojo tuometinės spaudos informaciją ir skelbtus šaltinius. Itin išpūdingai atrodo disertacijoje panaudotos literatūros sąrašas. Autorius puikiai orientuojasi nagrinėjamos epochos realijose, sugeba nuosekliai ir aiškiai dėstyti mintis. Disertacijos planas logiškas, išvados pagrįstos ir pakankamai argumentuotos. R. Gaidžio straipsniai disertacijos tema bei kitos publikacijos yra reikiamo mokslinio lygio.

Doc. dr. A. Kasperavičiaus manymu, disertantui vertėjo sutrumpinti pirmąjį, įvadinio pobūdžio skyrių, šeštajame skyriuje mažiau dėmesio skirti grafo I. Korvin-Molevskio veiklai. Tačiau oponentas pabrėžė, kad šios pastabos nesusijusios su esmingiausiais konceptualiais dalykais, disertantas pakankamai išsamiai nušvietė temą, atliko gausios empirinės medžia-

gos apdorojimu grindžiamą priežasčių ir padarinių analizę.

Abiejų oponentų nuomone, pateiktas ginti darbas atitiko daktaro disertacijos reikalavimus. Oponentai siūlė R. Gaidžiui suteikti humanitarinių mokslų daktaro laipsnį.

Istorijos mokslo krypties tarybos nariai vieningai pritarė oponentų siūlymui, dar kartą pažymėjo pasirinktos temos naujumą ir aktualumą, aukštą disertacijos mokslinį bei jos autoriaus profesionalumo lygį.

Rašinį norėčiau baigti dviem citatomis: „[...] disertantas Ryšard Gaidis tinkamai susidorojo su užduotimi, šiame istoriografijos raidos etape išsprendė iškeltą problemą ir gynimui pateikė naują, originalų ir brandų veika-

lą, kuris yra ir bus įdomus / vertingas ne tik lietuvių, bet ir lenkų bei rusų istorikams“ (iš doc. dr. S. Jegelevičiaus atsiliepimo). „Mgr. Ryšardas Gaidis disponuoja nepaprastai plačiomis žiniomis lietuvių–lenkų–rusų kultūrinio pasienio XIX ir XX amžiuose tematika, tai man leidžia jį pripažinti vienu iš kompetentingiausių asmenų darbe aptariamais klausimais. Taip pat manau, jog tolesnis ir nuoseklus šios srities tyrimų gilinimas gali pastatyti p. Ryšardą Gaidį į priešakines šią problematiką tiriančių mokslininkų gretas, tiesą sakant, to doktorantui ir linkėčiau“ (iš habil. dr. D. Szpoperio atsiliepimo). Belieka prisidėti prie tokio vertinimo ir linkėjimų.

Audrius Abromaitis